

Studia Romanica Posnaniensia 43/2 (2016): 85-98
Adam Mickiewicz University Press
Received: 18.01.2016 / Accepted: 1.05.2016

DOI: 10.14746/strop.2016.432.005
ISSN 0137-2475, eISSN 2084-4158

L'amic, prova'l primer ans que l'hages menester:
Fonts clàssiques d'un refrany català inclòs en la
***Paremiologia catalana comparada* de Sebastià Farnés**

L'amic, prova'l primer ans que l'hages menester:
Classical Sources of a Catalan proverb included in Sebastià
Farnés' *Paremiologia catalana comparada*

Xavier Pascual-López

Pracownia Katalonistyki, Instytut Filologii Romańskiej,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań
e-mail: xavpas@amu.edu.pl

Abstract

This paper aims to investigate the Classical proverbs listed as equivalents to the Catalan proverb *L'amic, prova'l primer ans que l'hages menester* by Sebastià Farnés in his volume entitled *Paremiologia catalana comparada*. In this paper, I will establish these Classical proverbs' sources, consider their authenticity and correspondence with this Catalan proverb, and increase the number of Classical sources, since this Catalan proverb bears witness to its Classical tradition and is related to philosophical and literary passages that can be considered as previous manifestations of this tradition. These Greek and Latin passages are compiled and compared so as to determine the different ways in which the idea included in this Catalan proverb was expressed over time. The conclusion is that the consideration about friendship presented by this proverb is embedded into a long textual/ideological tradition which ultimately refers to the sage Solon, the poet Theognis and the philosopher Theophrast, although there may be connections with the Judeo-Christian tradition as well.

Keywords: paremiology, Catalan proverbs, Greek proverbs, Latin proverbs, Classical tradition, friendship

INTRODUCCIÓ

Nosaltres en diem *refranys*, els anglosaxons en diuen *proverbs*... i a vegades també en diem *proverbis*... i els paremiòlegs parlen de *parèmies*. Segons Norrick (2007, p. 381), el terme anglès –i podem fer-ho extensible al terme català

refrany– ha estat tradicionalment emprat per a denominar un conjunt molt heterogeni d'ítems lingüístics, la qual cosa ha generat nombroses definicions que en el fons resulten vagues i intuïtives. Aquest caos conceptual duqué Taylor (1931) a negar la possibilitat de definir aquest terme, cosa que tingué com a reacció aquesta definició per part de Whiting (1932):

A proverb is an expression which, owing its birth to the people, testifies to its origin in form and phrase. It expresses what is apparently a fundamental truth – that is, a truism, – in homely language, often adorned, however, with alliteration and rhyme. It is usually short, but need not be; it is usually true, but need not be. Some proverbs have both a literal and figurative meaning, either of which makes perfect sense; but more often they have but one of the two. A proverb must be venerable; it must bear the sign of antiquity, and, since such signs may be counterfeited by a clever literary man, it should be attested in different places at different times. (p. 302)

En aquestes pàgines descartarem el terme *proverbi* –per resultar ambigu– i emprarem *refrany* amb la intenció de naturalitzar-ne l'expressió. Tenint en compte la definició de *proverb* de Whiting (1932, p. 302), a més de les definicions que Conca (1990 [1987], p. 17) fa de *refrany* i Corpas Pastor (1996, pp. 132-133) de l'hiperònim *parèmia*, entendrem el *refrany* com una seqüència formulària¹, prefabricada, repetida en el marc de la intertextualitat, que constitueix un enunciat amb autonomia textual, sentit referencial (que pot ser figurat), coherència sintàctica, semàntica i pragmàtica, i que és reconegut pels parlants d'una mateixa llengua com a portador d'algun tipus de veritat.

S'acostuma a associar els refranys amb la saviesa popular, amb una experiència contrastada al llarg dels segles i recolzada per la comunitat. Almela Pérez (1996) es preguntava si realment els refranys són expressió d'aquesta sapiència, posant exemples de refranys contradictoris i arribant a la conclusió que els refranys expressen una actitud o una opinió particulars, fruit de les condicions en què cada refrany va ser encunyat per un parlant determinat².

Arribats en aquest punt, podem preguntar-nos qui va ser aquest autor. Sovint fan servir-se els criteris de l'autoria (anònima o coneguda) i la procedència (popular o culta) per tal de distingir tipus de parèmies: entre *refrany* i *proverbi* (Sevilla Muñoz, 1988, pp. 68-69), entre un grup format per *refrany*, *proverbi*

¹ Segons la definició de Wray & Perkins (2000), “a sequence, continuous or discontinuous, of words or other meaning elements, which is, or appears to be, prefabricated: that is, stored and retrieved whole from memory at the time of use, rather than being subject to generation or analysis by the language grammar” (p. 1).

² Segons Combet (1996, pp. 19-20), la contradicció és pràcticament una llei paremiològica implícita, per la qual cosa la sapiència popular no s'ha de buscar en allò que els refranys diuen, sinó en allò que no diuen, en aquells temes dels quals no parlen o bé tracten només tangencialment.

i *adagi* i un altre integrat per unitats com *aforisme*, *màxima*, *sentència* (Anscombe, 1997, pp. 44-45), per posar només dos exemples oposats. No és el nostre objectiu establir una taxonomia de parèmies, però sí ens interessa la qüestió de l'autoria i de la naturalesa popular o culta. Anscombe (2010, pp. 25-28) classifica les “formes sentencioses” des d'una òptica discursiva i les divideix en dos grups, segons si es combinen amb un marcador mediatiu que remet a un locutor específic (per consegüent, un autor conegut), o si remeten a un “omni-locutor”, que entén com un enunciator indeterminat, general i anònim; això no obstant, admet la possibilitat que hi hagi un transvasament de la primera categoria a la segona, en oblidar-se de fer referència a l'autoria. Aquesta pèrdua de la consciència de l'autoria és el que, segons el parer de Mieder (1994 [1990], p. 20), acaba distingint una mera cita d'una unitat amb caràcter proverbial.

Aprofundint en aquest procés –i d'acord amb Taylor (1962) i el seu ja cèlebre lema *The wisdom of many and the wit of one*–, Mieder (2004, p. 4) considera que tot refrany s'origina com a formulació individual, però si posseeix algun element de veritat o de saviesa que es consideri adient, llavors aquesta dita pot passar a ser utilitzada en petits cercles que poden anar estenent-se de forma gradual fins a convertir-se en un *topos* amb una formulació depurada i, podríem dir, definitiva. En aquest pas, la col·lectivitat actua com a cocreadora, avalant la validesa d'una idea, possibilitant-ne la seva circulació i depurant-ne l'expressió (vg. Lázaro Carreter, 1980, p. 211).

Al llarg d'aquest procés de creació hi ha, a més a més, un factor determinant: els refranys circulen en una comunitat de parla no només per tradició popular, sinó també per tradició culta. Aróstegui (1994, p. 17) distingeix entre refranys *endògens* (de creació popular, fidels al pensament del poble) i *exògens* (fruit de l'assimilació popular d'influències alienes, generalment cultes). Tanmateix, aquesta distinció pot resultar difícil d'aplicar en els casos concrets, ja que en realitat es produeixen transvasaments d'una tradició a l'altra: les vies cultes beuen de les populars i aquestes acaben incorporant parèmies pertanyents a la tradició culta³. Al fil de tot això, Morvay (2001, p. 302) assenyala l'existència d'un *corpus* paremiològic comú entre moltes llengües europees, que seria fruit de dos factors: en primer lloc, l'observació d'una realitat poc diferenciada condueix a formulacions similars de manera independent⁴; en segon lloc, la cultura europea arribà a considerar un bé comú una sèrie de parèmies procedents de

³ Per exemple, Aristòtil sovint feia ús de refranys coneguts –en veurem algun exemple–, contribuint a la seva pervivència entre noves generacions de parlants.

⁴ En aquest sentit, Veyrat Rigat (2008, p. 8) sosté que en els refranys de llengües distants es veu una universalitat temàtica –que interpreta com a conseqüència d'experiències similars– que es tradueix en repetició de temes. En conseqüència, segons aquest factor, nombrosos refranys equivalents seran fruit d'una poligènesi i no d'una única tradició textual.

fonts literàries i culturals comunes (els clàssics grecoromans, la *Biblia*, la mitologia...), que foren assimilades i adaptades per cada llengua.

I és aquí on pren sentit l'enfocament comparat de la paremiologia, que pot esdevenir la via per tal d'arribar a esclarir l'origen o els precedents més remots d'un determinat refrany. En català, és essencial en aquest terreny la tasca de recopilació duta a terme per Sebastià Farnés (1992-1999); amb tot, es tracta d'una obra inacabada, cosa que la fa poc sistemàtica i, a vegades, no sempre rigorosa. És per això que en aquest article ens proposem contribuir humilment a complementar aquesta ingent obra: el nostre objectiu és analitzar les parèmies clàssiques amb què Farnés relacionà el refrany català *L'amic, prova'l primer ans que l'hages menester* (A 952)⁵, per tal d'establir-ne les fonts exactes, avaluar-ne la idoneïtat i ampliar la tradició clàssica dins la qual s'inscriu aquest refrany català.

1. FONTS CLÀSSIQUES ADDUÏDES PER FARNÉS

Des del punt de vista del contingut, el refrany *L'amic, prova'l primer ans que l'hages menester* posa de relleu dues qüestions de llarga tradició paremiològica: d'una banda, la precaució necessària a l'hora de depositar la nostra confiança en altres persones, atès que fer-ho d'una manera precipitada pot conduir a un desencís que trunca les nostres expectatives; i d'altra banda, les situacions difícils, en les quals la necessitat ens constreny, constitueixen el moment en què es veu qui és realment amic nostre. Aquest refrany uneix, doncs, dues vessants bàsiques d'una llarga tradició: la recança a l'hora de forjar amistats de forma imprudent i l'infortuni com a circumstància que prova les amistats.

A partir de les fonts que maneja, Farnés ofereix dues equivalències en llatí que, en realitat, no són del tot escaients: *Cautò accipite hospitem, cautius expelito* ('Cautament acolliu un hoste, desallotgeu-lo encara més cautament'⁶, Labèrnia, 1864, cit. en Farnés, 1992-1999, A 952) i *Neu libeat blandam stratis admittere felem, / Neu semel admissam, caedere calce iubet* ('Ni desitgis acollir al teu llit la gata melindrosa, ni ordenis copejar amb el peu la [gata] acollida una vegada', Yriarte, 1774, p. 144; F. V. & M. B., 1841, p. 18)⁷. Ambdues unitats fan referència a la cautela necessària a l'hora d'admetre algú a casa, com a espai

⁵ Indiquem així la numeració de cada refrany dins de Farnés (1992-1999).

⁶ Les traduccions de les cites llatines i gregues són pròpies (excepte quan s'indiqui el contrari) i persegueixen la literalitat més que l'efecte literari.

⁷ En realitat, Farnés inclou la lectura "Neu libeat blandam stratis admittere felent [*sic*], neu semel admissam, credere [*sic*] calce iubet", que conté dues errates: la primera correspon als autors anònims F. V. & M. B. (1841, p. 18), que també escriuen "felent" (a més de l'infinitiu "sedere" en lloc de "credere"), mentre que la segona ("credere") es deu a una reinterpretació de l'errata d'aquests autors anònims sobre el text original d'Yriarte (1774, p. 144), que escriu "caedere", l'única lectura que té sentit i que, per tant, seguim en el cos del nostre text.

propi de la intimitat i de la confiança i, consegüentment, propi de l'esfera d'amistats. Tot i les concomitàncies semàntiques amb el refrany català citat, la relació formal és òbviament inexistent. A més a més, cap de les dues unitats s'ha pogut localitzar en fonts antigues ni en la màxima recopilació de parèmies del llatí medieval (Walther, 1963-1969). De la primera en desconeixem la procedència, mentre que la segona és clarament una traducció del propi Yriarte sobre el refrany castellà *No eches la gata en tu cama, o no la acoces después de echada* (Martínez Kleiser, 1953, núm. 32738, extreta de *La filosofía vulgar* de Juan de Mal Lara, 1568), per la qual cosa no és vàlida com a precedent llatí del refrany català que ens ocupa⁸.

Dins d'aquesta mateixa entrada, Farnés inclou una cita de l'edició comentada del *Quijote* publicada per Diego Clemencín (1833-1839) que remet a un vuitè refrany castellà suposadament citat, però que en realitat no apareix en l'edició. Pel comentari, deduïm que el refrany omès ha de ser de l'estil d'*Amigo, hasta el altar(, es amistad)* (Martínez Kleiser, 1953, núm. 12217, 3484) o *Amigo, hasta las aras* (Sbarbi, 1943, p. 66), pel fet que remet a una coneguda anècdota en què un amic li demanà a Pèricles que jurés en fals al seu favor, a la qual cosa l'íclit polític li respongué: “Μέχρι τοῦ βωμοῦ φίλος εἰμί” (‘Sóc amic fins a l'altar’, Plut. 531d = *Vit. pud.* 6; cf. Plut. *Mor.* 186c = *Reg. apoph. Pericl.* 3; cf. Gell. 1.3.20). Aquesta resposta es fonamenta en el costum judicial antic d'apropar-se a l'altar per tal de jurar que es dirà la veritat a l'hora de fer una declaració, vist que l'altar era el símbol de la veritat perfecta i de la llei divina (Hendrickson, 1950, p. 395). En conseqüència, aquesta tradició paremiològica en realitat no té a veure amb la necessitat de provar les persones abans de fer-hi amistat, sinó més aviat amb els límits de la pròpia amistat: l'honestetat, el respecte a la veritat i a les lleis divines estan per sobre de qualsevol amistat, de manera que no es pot pretendre que un amic violi aquestes normes en nom de l'amistat, per tal com llavors s'embrutaria a ell mateix com a persona.

Hendrickson (1950, p. 397) assenyala que aquesta expressió grega fou objecte d'una traducció llatina una mica ambigua⁹, puix que el substantiu polisèmic *ara* es reinterpretà com a ‘tomba’, de tal forma que l'expressió acabà significat pràcticament el contrari del que significava originalment, atès que passà a uti-

⁸ A més, la traducció és una mica deficient, en tant que pretén fer un joc de paraules amb el verb *admittere*, però la segona vegada que l'usa no és del tot apropiat, ja que més aviat s'hauria d'emprar *dimittere* i resultaria més lògic en construcció d'ablatiu absolut (*dimissa* en lloc d'*admissam*), en comptes de l'adverbi *semel* (que indica quantitat de vegades i no amb el sentit de ‘un cop admesa’, ‘després d'admetre-la’).

⁹ Tot i que la versió adduïda per Hendrickson és *Vsque ad aras amicus sum* (p. 397), les versions més difoses elideixen el verb copulatiu: *Vsque ad aras amicus* (Erasmus, *Adag.* 3.2.10) o *Amicus usque ad aras* (Herrero Llorente, 1992, núm. 559; De-Mauri, 1995 [1986], p. 18; Sánchez Doncel, 2003, núm. 634), però totes conserven fidelment el mot llatí *ara*.

litzar-se per denominar un amic fidel fins la mort i, per consegüent, fins a qual-sevol extrem; buscant-ne precedents, aquest investigador situa el primer ús evidentment erroni l'any 1635.

Per la seva banda, com hem dit, Farnés cita aquesta parèmia remetent a l'ús que en féu Cervantes al *Quijote*¹⁰, on apareix en el sentit original però amb un tenor clarament més religiós, fruit de la interpretació cristiana del mot *altar* i, en conseqüència, desvinculant-se del context jurídic originari. Per tant, les fonts que Farnés fa anar l'encaminen cap al sentit original, que només tangencialment pot relacionar-se amb el refrany que encapçala l'entrada: que un amic et demani quelcom deshonest és una prova que és un mal amic.

Però aquí no acaba la confusió, perquè Farnés inclou referències a aquesta unitat en dues entrades més: *Amics fins al cel, a la bossa no hi toquem* (A 969) i *Amic fins als ocs/ops, a la bossa no m'hi tocs* (A 977)¹¹, que relaciona, entre d'altres, amb els fraseologismes castellans *Amigo hasta las aras, Hasta las aras (ser amigo)* i *Hasta las aras he de serte amigo*. Sembla que la vinculació amb el segon refrany català (A 977) s'operà a través del primer (A 969), on el sintagma "fins al cel" pot vincular-se amb *usque ad aras* només si s'interpreta *ara* en el sentit de 'tomba' i, per extensió, 'mort'. Així, doncs, aquesta vinculació és errònia i remet a la malinterpretació comentada per Hendrickson i que la fa equivalent a *usque ad mortem* ('fins a la mort', Herrero Llorente, 1992, núm. 88923; Sánchez Doncel, 2003, núm. 10302)¹². A més, la menció dels diners com a límit de l'amistat és completament aliena a la parèmia clàssica, la traducció literal de la qual s'inclou també com a parèmia (*L'amic, fins a l'altar*, A 1017), que és interpretada en el sentit original (vist que remet al passatge d'*El viejo celoso* de Cervantes que hem citat en nota i que en parafraseja el significat).

Deixant de banda aquestes equivalències llatines dubtoses (per la seva incerta autenticitat o per la seva no-pertinència semàntica), Farnés ofereix una altra font clàssica per a *L'amic, prova'l primer ans que l'hages menester*, que és sens dubte la més escaient de totes les equivalències proposades. Es tracta d'una cita de Sèneca el Jove que cita en traducció castellana lliure: "Todo lo debemos con-

¹⁰ El passatge concret pertany al capítol 33 de la primera part (Cervantes, 1998, p. 381), però el mateix autor l'emprà de nou en llatí en un entremès (*El viejo celoso*, Cervantes, 1995, p. 1009) i en versió castellana en una comèdia (*El gallardo español*, 3, 2961-2962, Cervantes, 1995, p. 133).

¹¹ Sovint es detecta vacil·lació entre *ops* i *ocs* en aquesta parèmia i d'altres similars (per exemple, A 975, A 976). De les dues lectures, la primera és l'original i adequada: *ops* (del llatí *opus*) en el sentit de 'necessitat', de manera que aquesta parèmia s'ha d'interpretar com 'sóc amic teu en tot el que sigui necessari, en tot el que faci falta, però no en qüestions de diners'. La lectura *ocs* és una deturpació provocada per l'opacitat semàntica d'*ops* (paraula manifestament en desús) i afavorida per la rima amb *tocs*.

¹² Compari's aquests refranys amb l'equivalent *Amics fins a la mort, si a la butxaca no em fas toc* (A 968).

sultar con el amigo, mas primero debemos consultar si lo es”. Aquesta cita pertany a l'epístola moral 3, que Sèneca dedicà al tema de l'elecció dels amics. L'excusa argumental és que ha rebut una carta on, en poques línies de diferència, s'afirma i es nega algú com a amic, la qual cosa li fa pensar que s'ha emprat el terme *amicus* de forma laxa i poc meditada¹³. Sèneca considera que l'essència de l'amistat és la confiança i en l'amic s'hi ha de confiar com en un mateix, per la qual cosa no és pertinent plantejar-se aquests dubtes una vegada s'ha travat l'amistat, sinó que en això s'hi ha de pensar abans. En aquest punt és on apareix la cita a què es refereix Farnés: “Tu omnia cum amico delibera, sed de ipso prius. Post amicitiam credendum est, ante amicitiam, iudicandum” (‘Consulta-ho tot amb l'amic, però primer [medita] sobre ell. Després de [l'establiment de] l'amistat, s'hi ha de confiar; abans de l'amistat, se l'ha de jutjar’, *Ep.* 3.2).

En la segona part d'aquesta cita hi trobem la referència a la necessitat de comprovar l'autenticitat de l'amistat, que neix del fet que en la intimitat que ofereix l'amistat ens tornem vulnerables i, si algú ens vol mal o pretén aprofitarse de nosaltres, ho tindrà molt fàcil des del lloc on nosaltres mateixos l'hem col·locat en denominar-lo “amic”. Per tant, aquesta idea que cristal·litza en el refrany que ens ocupa té molt a veure amb d'altres que adverteixen dels perills de l'amistat interessada (p. ex., Farnés recull: *Quan ja no t'ha de menester, l'amic se fa foraster*, A 1072; *Qui res té per donar, pocs amics tindrà*, A 1083; *L'amic del teu vi, no el vulgues per veí*, A 949; *Molts amics té a taula Déu, pocs a la creu*, A 1046).

Però les fonts clàssiques que poden entendre's com els precedents de *L'amic, prova'l primer ans que l'hages menester* van molt més enllà de Sèneca. I la pista la tenim en el mateix passatge al que remet Farnés, puix que allí el filòsof hispà menciona que aquesta llei de l'amistat ja va ser establerta per Teofrast, malgrat que en realitat es poden localitzar antecedents encara més antics. Centrem-nos, doncs, en els diferents passatges de la filosofia i la literatura antigues que donaran una millor imatge de l'abast de la tradició dins la qual s'insereix aquest refrany català.

2. ALTRES FONTS CLÀSSIQUES

L'historiador de la filosofia Diògenes Laerci atribueix a Soló d'Atenes, un dels set savis de Grècia, una sentència que institueix: “Φίλους μὴ τάχῃ κτῶ: οὐς

¹³ En aquest moment sembla que Sèneca tingui en ment un lloc comú o una parèmia del tipus *Amicum an nomen habeas aperit calamitas* (‘La desgràcia descobrirà si tens un amic o un nom’, és a dir, algú que d'amic només en té el nom, Publil. *Sent.* 42 = A 41). Farnés recull parèmies catalanes on apareix la mateixa idea: *D'amics de paraula, gran còpia n'és* (A 990) i *Amics de paraula n'hi ha molts* (A 990).

δ' ἂν κτήση μὴ ἀποδοκίμαζε” (‘No facis amics ràpid i, si els has fet, no els rebutgis’, Laert. 1.60). D’acord amb aquestes paraules, fer amics és un procés lent que no s’ha d’emprendre amb precipitació. Del mateix parer fou l’orador Isòcrates, que en una de les seves lletres escrigué: “Βραδέως μὲν φίλος γίγνου, γενόμενος δὲ πειρῶ διαμένειν” (‘Fes-te amic a poc a poc; un cop fet, procura conservar-lo’, *Or.* 1.24). Ambdós pensadors coincideixen, en la segona part de llurs cites, en la idea que l’amistat ha de ser ferma i constant, cosa que només es pot aconseguir gràcies al temps.

També Aristòtil insisteix que el temps és un factor necessari per l’establiment de la vertadera amistat:

Οὐκ ἔστι δ’ ἄνευ πίστεως φιλία βέβαιος: ἡ δὲ πίστις οὐκ ἄνευ χρόνου. δεῖ γὰρ πείραν λαβεῖν [...] οὐδ’ ἄνευ χρόνου φίλος, ἀλλὰ βούλονται φίλοι [...] οὐ γὰρ ἔστιν ἄνευ πείρας οὐδὲ μιᾶς ἡμέρας ὁ φίλος, ἀλλὰ χρόνου δεῖ. διὸ εἰς παροιμίαν ἐλήλυθεν ὁ μέδιμος τῶν ἁλῶν. (*Eth. Eud.* 7.2; 1237b12-13 i 17, 1238a2-3)

No hi ha ferma amistat sense confiança, ni confiança sense temps, per la qual cosa és necessari posar a prova [els amics]. [...] Però no s’és amic sense temps, sinó que es desitja ésser amics. [...] Doncs l’amic no ho és sense proves ni en un sol dia, sinó que es necessita temps, d’on prové el proverbi de la faneca de sal.

En aquest passatge es fa referència a una parèmia grega que posa èmfasi en el temps necessari per l’amistat¹⁴, i alhora es concreta com s’ha d’invertir aquest temps: amb proves. Per tant, ja tenim present la qüestió que ens ocupa. Però no és l’al·lusió més antiga, vist que, enmig d’aquest passatge, Aristòtil treu a col·lació uns versos de Teognis que recolzen el seu discurs: “Οὐδὲ γὰρ εἰδείης ἀνδρὸς νόον οὐδὲ γυναικός, / πρὶν πειρηθείης ὥσπερ ὑπόζυγιον” (‘No es poden conèixer realment els sentiments d’un home ni d’una dona si abans no se’ls ha posat a prova igual que un animal de càrrega’, 125-126).

¹⁴ Diversos paremiògrafs bizantins recullen la parèmia *Ἁλῶν μέδιμον καταφαγόν* (‘Havent menjat una faneca de sal’, Apostoli, 2.52; Gregori Ciprià, L. 1.23; Macari, 1.82). Una versió és citada explícitament com a parèmia pel propi Aristòtil: *Οὐκ ἔστιν εἰδήσαι ἀλλήλους πρὶν τοὺς λεγομένους ἄλας συναλαῶσαι* (‘No és possible conèixer-se un a l’altre abans d’haver gastat sal junts’, *Eth. Nic.* 8.4, 1156b26-28); i Plutarc fa explícita la seva proverbialitat: “Τὸν θρυλούμενον ἐκεῖνον χρόνῳ τῶν ἁλῶν συγκατεδοκῶς μέδιμον” (‘Qui al llarg del temps s’ha menjat amb nosaltres la proverbial faneca de sal’, *Mor.* 94a = *Amic.mult.* 3), “Οὐδ’ ἀναμένει τὸν θρυλούμενον τῶν ἁλῶν μέδιμον” (‘No espera la proverbial faneca de sal’, *Mor.* 482b = *Frat. am.* 8). En llatí, en trobem una referència a Ciceró: “Multi modii salis simul edendi sunt ut amicitiae munus expleatur” (‘Molts modis de sal s’han de menjar junts per assolir el regal de l’amistat’, *Lael.* 19.67); i Erasme n’inclou una nova versió: *Nemini fidus, nisi cum quo prius modium salis absumpseris* (‘No confïis en ningú, sinó en qui abans hakis consumit un modi de sal’, *Adag.* 2.1.14). En el DCVB (s. v. *sal*) hi trobem dues versions catalanes: *Per conèixer una persona, s’hi ha de menjar un quintar (o set barcelles) de sal.*

En època posterior, en un passatge de Plutarc llegim quelcom semblant: “Ἄλλ’ ὡσπερ νόμισμα δεῖ τὸν φίλον ἔχειν πρὸ τῆς χρείας δεδοκιμασμένον, μὴ ὑπὸ τῆς χρείας ἐλεγχόμενον” (‘Però, igual que una moneda, cal posar a prova l’amic abans de la necessitat, per tal que sigui posat a prova per la necessitat’, *Mor.* 49d-e = *Adul.* 2). De fet, és en una altra obra d’aquest autor on se’ns ha conservat el fragment de Teofrast a què al·ludia Sèneca: “Οὐ φιλοῦντα δεῖ κρίνειν ἀλλὰ κρίναντα φιλεῖν” (‘No s’ha de jutjar estimant, sinó estimar després d’haver jutjat’, *Mor.* 482b = *Frat. am.* 8)¹⁵.

En l’àmbit de la llengua llatina, dins de les sentències del mimògraf Publili Siri hi llegim la següent: *Cave amicum credas nisi quem probaveris* (‘Cuida’t de creure en un amic si no l’has provat’, *Sent.* 120 = C 35), on de bell nou s’insisteix en la necessitat de provar primer per confiar després.

En el seu tractat sobre l’amistat titulat *Leli*, Ciceró s’ocupà llargament de la qüestió de l’elecció dels amics arran de l’actitud crítica d’Escipió respecte al fet que la gent fos més cauta i diligent en qualsevol altre assumpte que a l’hora d’escollir les amistats, ja que “in amicis eligendis neglegentis esse nec habere quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitias essent idonei, iudicarent” (‘en elegir amics s’és negligent i no es té res com uns senyals o unes marques amb què jutjar aquells que són idonis per a l’amistat’, *Lael.* 17.62). Aquesta manca de senyals que orientin l’elecció és el que en dificulta la tasca, per tal que l’única manera d’aprendre’n és ja exercitant l’amistat:

Et iudicare difficile est sane nisi expertum, experiendum autem est in ipsa amicitia: ita praecurrit amicitia iudicium tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis sustinere ut cursum, sic impetum benevolentiae, quo utamur equis temperatis, sic amicitia, ex aliqua parte periclitatis moribus amicorum. (*Lael.* 17.62-63)

I és molt difícil de determinar-los [aquests senyals], llevat que se’n tingui alguna experiència. Es dona el cas, però, que és en la mateixa amistat on es produeix aquesta experiència: així l’amistat s’anticipa a la tria, i lleva tota possibilitat de posar-los a prova. És propi, doncs, de l’home savi de contenir l’impuls de l’afecte de la mateixa manera que moderem una cursa, a fi que fruïm, igual que dels cavalls domats, de l’amistat, després d’haver provat, d’alguna manera, el tarannà dels amics. (Ciceró, 1999, p. 134, trad. Vilalba i Varneda)

¹⁵ Val a dir que el verb *φιλεῖν* (que traduïm com ‘estimar’) pertany a la família lèxica de *φίλος* (‘amic’), per la qual cosa –malgrat allò que pugui suggerir la traducció– la pertinència al tema és inconfusible. L’abast del concepte de l’amistat (*φιλία/amicitia*) en el món clàssic és més ampli que entre nosaltres i inclou qualsevol relació recíproca de benefici i confiança, de manera que integra sentiments afins a l’amistat com la fraternitat, l’hospitalitat, la filantropia, la concòrdia ciutadana, els vincles afectius entre parents, l’amor conjugal... Per aquesta concepció, vg. Cooper (1980, pp. 301-302), Robinson (1986, pp. 65-67), Price (1989, p. 11), Osborne (1994, p. 140), Powell (1995, pp. 44-45), Konstan (1997, pp. 6-8, 122), Nussbaum (2001, p. 354); i un resum pot trobar-se a: Pascual López (2012, pp. 111-115).

Una mica més endavant, l'orador insisteix que aquesta és la manera d'evitar els conflictes que deriven de les falses amistats (“Vna cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipient neve non dignos”, ‘Hi ha una única precaució i una única previsió: que no es comenci a posar afecte massa ràpid, i menys en qui no en són dignes’, *Lael.* 21.78). I a la fi ens acaba oferint –malgrat no indicar-ne l’afiliació– una versió llatina de la dita de Teofrast: “Cum iudicaris, diligere oportet, non, cum dilexeris, iudicare” (‘Cal estimar quan ja has jutjat, no pas jutjar quan ja has estimat’, *Lael.* 22.85).

Amb posterioritat, trobem una altra versió llatina d’aquesta cita –i ara sí atribuïda a Teofrast– en l’obra de Cecili Balb: “Expedi iam probatos amicos amari, quam amatos probari” (‘És més convenient estimar els amics ja provats, que provar els ja estimats’, *Nug. phil.* 15.7). I l’historiador Ammià Marcel·lí reproduïx un discurs de l’emperador Valentinià I, on hi llegim: “Alienum ad amicitiam, cum iudicaverit quisquam prudens, adiungere sibi debebit, non cum adiunxerit, iudicare” (‘Un home prudent haurà d’incorporar a les seves amistats un estrany quan l’hagi jutjat, no jutjar-lo quan ja l’hagi incorporat’, *Amm.* 26.2.9).

En l’obra anònima *Rhetorica ad Herennium* hi veiem una formulació diferent, en què es juga amb els parònims *deligere* i *diligere*, gràcies als quals s’insisteix en la necessitat de cuidar l’elecció dels amics: “Deligere oportet quem velis diligere” (‘Cal elegir a qui vulguis estimar’, 4.29). La mateixa paronomàsia (però amb *eligere* en lloc de *deligere* i, per consegüent, menys evident) fou emprada segles després per Sant Sidoni Apol·linar en una carta on reincidia en el mateix tòpic: “Est enim consuetudinis meae, ut eligam ante, post diligam” (‘Doncs és propi del meu costum elegir abans i estimar després’, *Ep.* 5.11.1).

En època plenament medieval, es registren parèmies que refonen el vers de Teofrast, clarament esdevingut proverbial: *Ames probatos, non amatos post probes* (‘Estima els ja provats, no provis després els ja estimats’, Tosi, 2007 [1991], núm. 1327), *Amicum proba, probatum ama* (‘Prova l’amic; un cop provat, estima’l’, Herrero Llorente, 1992, núm. 548; Sánchez Doncel, 2003, núm. 621).

D’altra banda, també l’Antic Testament ens lliga testimonis de l’existència de la mateixa idea en la cultura judeocristiana. Concretament, el capítol 6 de l’*Eclesiàstic* o *Llibre de Siràcida* està dedicat a l’amistat vertadera. Allí llegim precaucions no només contra els enemics, sinó també vers els amics (“Ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν σου διαχωρίσθητι καὶ ἀπὸ τῶν φίλων σου πρόσεχε” / “Ab inimicis tuis separare et ab amicis tuis adtende”, ‘Dels teus enemics allunya’t i dels amics guarda’t’, *Si.* 6.13), atès que no s’hi ha de confiar a la lleugera, per la qual cosa caldrà posar-los a prova (“Εἰ κτᾶσαι φίλον, ἐν πειρασμῷ κτῆσαι αὐτὸν καὶ μὴ ταχὺ ἐμπιστεύσης αὐτῷ / Si possides amicum, in tentatione posside eum, et ne facile credas ei”, ‘Si tens un amic, adquireix-lo mitjançant una prova i no hi creguis de pressa [versió grega] / fàcilment [versió llatina]’, *Si.* 6.7).

CONSIDERACIONS FINALS

Com hem vist en aquestes pàgines, tant la tradició grecoromana com la tradició judeocristiana transmeten aquesta precaució i adoben el terreny per a la cristallització de refranys catalans que s'insereixen en la mateixa tradició. Farnés (1992-1999) inclou diversos refranys sinònims, com ara *L'amic provat i el meló assajat* (A 1021) o *Prova ton amic i ton privat quan seràs desenfeinat* (A 1071). Aquesta necessitat de provar l'amic abans de trobar-se en una situació problemàtica que en requereixi l'ajut es basa en el fet que *Els amics i els doblons, per a les ocasions* (A 1037), però precisament *El vertader amic es coneix en la necessitat* (A 1032.6), de resultes que els falsos amics et deixaran de banda mentre que els bons et recolzaran (*Aquell m'és amic, que m'és abric*, A 983). En conseqüència, el refrany *Vera amicícia en fortuna es mostra* (A 1111) serveix com a conclusió, però no pot perdre's de vista que provar els amics també té els seus riscos, perquè *El que prova l'amic, de desengany es posa en perill* (A 1030), encara que, d'acord amb els refranys, més val saber-ho per endavant.

Pel que fa als precedents clàssics del refrany català que ha estat objecte del nostre article, val a dir que la idea més antiga es limita a advertir contra la precipitació a l'hora de travar amistat (Soló, Isòcrates, *Siràcida*), puix que el temps és un factor decisiu (Aristòtil). En el *Siràcida* i en Aristòtil trobem aquesta advertència acompanyada de la necessitat de provar l'amic, mentre que la resta de testimonis prescindeix de la menció explícita del factor temps.

Si analitzem el lèxic emprat en les fonts que concreten l'advertència original, veurem que ho fan de dues maneres similars, però en realitat diferents: unes fonts insten a "jutjar" el candidat a amic; d'altres diuen que s'ha de "provar". La subtilesa rau en el fet que el judici de valor apel·la a la raó, mentre que la prova pot derivar en algun tipus d'estratagema (com diu el refrany, *Si de l'amic vols provar la voluntat, fingeix necessitat*, Viladot, 2003, núm. 3777).

El verb greg *κρίνειν* ('jutjar') és el que apareix en la cita de Teofrast que és, com hem vist, la forma bàsica sobre la qual s'han reformulat moltes versions. En llatí, aquest verb és adaptat com a *iudicare* per diversos autors (Ciceró, Sèneca, Ammià Marcel·lí), que ofereixen una traducció bastant fidel de la cita de Teofrast.

D'altra banda, Teognis de Mègara i Aristòtil fan ús del verb *πειραῖν* ('provar') i en la mateixa línia se situa la versió grega del *Siràcida* (amb un substantiu de la mateixa família lèxica: *πειρασμός*, 'temptació, prova'), així com Plutarc, que en fa servir dos sinònims (*δοκιμάζειν* i *ἐλέγχειν*). L'equivalent llatí és *probare*, verb que hem vist que s'emprava en una sentència de Publili Siri, en la cita de la traducció de Teofrast ja proverbialitzada en Cecili Balb i en les parèmies medievals. En conseqüència, resulta evident que les parèmies llatines van acabar decantant-se per aquesta versió. I això és el que explica que, si repas-

sem els refranys catalans, veurem que unànimement utilitzen el verb *provar* (vg. Farnés, 1992-1999, A 952, A 1021, A 1030, A 1071).

Intentar establir una font única com a origen del refrany *L'amic, prova'l primer ans que l'hages menester* resultaria infructuós. Les unitats fraseològiques (inclosos els refranys) es caracteritzen per la fixació, però això no vol dir que, al llarg dels segles, no sorgeixin variacions d'unitats preexistents, així com noves crist·litzacions paremiològiques de llocs comuns que impregnen aquella saviesa popular, aquelles idees compartides pels membres d'una comunitat lingüístico-cultural. Segurament, en el cas que ens ocupa, ens trobem davant d'un cas de poligènesi paremiològica, però, si no es tracta d'una única tradició textual, sí que s'ha d'entendre com la continuïtat d'unes idees que configuren la manera com percebem la realitat i que condicionen no només la nostra cosmovisió, sinó també tot el que produïm com a cultura. I això, des del nostre punt de vista, és un dels grans valors de l'enfocament comparat de la paremiologia.

BIBLIOGRAFIA

- Almela Pérez, R. (1996). ¿Son los refranes un reflejo de la sabiduría popular? *Paremia*, 5, 143-145.
- Ansbombe, J.-C. (1997). Reflexiones críticas sobre la naturaleza y el funcionamiento de las paremias. *Paremia*, 6, 43-54.
- (2010). Las formas sentenciosas: un fenómeno lingüístico. *Revista de Investigación Lingüística*, 13, 17-43.
- Aróstegui, A. (1994). *La conciencia política del pueblo español (un estudio del refranero)*. Madrid: Libertarias & Prodhufi.
- Cervantes, M. de (1995). *Obra completa*. Volumen 3. *Ocho comedias y ocho entremeses nuevos nunca representados* (ed. de F. Sevilla Arroyo & A. Rey Hazas). Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos.
- (1998). *Don Quijote de la Mancha* (ed. de F. Rico & J. Forradellas). Barcelona: Crítica & Instituto Cervantes.
- Ciceró, M. T. (1999). *Leli, de l'amistad* (ed. i trad. de P. Villalba i Varneda). Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Combet, L. (1996). Los refranes: origen, función y futuro. *Paremia*, 5, 11-22.
- Conca, M. (1990 [1987]). *Paremiologia*. València: Universitat de València.
- Cooper, J. M. (1980). Aristotle on Friendship. Dins A. Oksenberg Rorty (Ed.), *Essays on Aristotle's Ethics* (pp. 301-340). Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Corpas Pastor, G. (1996). *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.
- DCVB = Alcover, A. M. & Moll, F. de B. (1926-1962). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll. Obtingut de <http://dcvb.iecat.net/>
- De-Mauri, L. (1995 [1986]). *5000 Proverbi e motti latini. Flores Sententiarum. Raccolta di sentenze, proverbi e motti latini di uso quotidiano, in ordine per materie, con le fonti indicate, schiarimenti e la traduzione italiana* (ed. revisada i corregida per A. Paredi & G. Nepi). Milano: Hoepli.
- F. V. & M. B. (1841). *Colección de refranes y locuciones familiares de la lengua castellana, con su correspondencia latina*. Barcelona: Juan Oliveres.
- Farnés, S. (1992-1999). *Paremiologia catalana comparada* (ed. de J. Vidal Alcover, M. Sunyer & J. Ll. Savall, amb la col·laboració de J. M. Pujol). Barcelona: Columna.
- Hendrickson, G. L. (1950). Amici usque ad aras. *The Classical Journal*, 45 (8), 395-397.
- Herrero Llorente, V.-J. (1992). *Diccionario de expresiones y frases latinas*. Madrid: Gredos.
- Konstan, D. (1997). *Friendship in the Classical World*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Labèrnia, P. (1864). *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana y llatina*. Barcelona: Espasa.
- Lázaro Carreter, F. (1980). Literatura y folklore: los refranes. Dins *Estudios de lingüística* (pp. 207-217). Barcelona: Crítica.
- Martínez Kleiser, L. (1953). *Refranero general ideológico español*. Madrid: Hernando.
- Mieder, W. (1994 [1990]). Consideraciones generales acerca de la naturaleza del proverbio (trad. de M. I. Palleiro). *Paremia*, 3, 17-26.
- (2004). *Proverbs. A Handbook*. Westport, CT & London: Greenwood Press.
- Morvay, K. (2001). Invasió subtil? (Sobre fronteres i compenetració en la fraseologia). *Revista de Filologia Románica*, 18, 299-326.
- Norrick, N. R. (2007). Proverbs As Set Phrases. Dins H. Burger, D. Dobrovolskij, P. Kühn & N. R. Norrick (Eds.), *Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*. Volume 1 (pp. 381-393). Berlin & New York: Walter de Gruyter.

- Nussbaum, M. C. (2001). *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy. Revised Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osborne, C. (1994). *Eros Unveiled. Plato and the God of Love*. Oxford & New York: Oxford University Press & Clarendon Press.
- Pascual López, X. (2012). *Fraseología española de origen latino y motivo grecorromano*. Lleida: Universitat de Lleida.
- Powell, J. (1995). Friendship and its Problems in Greek and Roman Thought. Dins D. Innes, H. Hine & C. Pelling (Eds.), *Ethics and Rhetoric. Classical Essays for Donald Russell on his Seventy-Fifth Birthday* (pp. 31-45). Oxford & New York: Oxford University Press & Clarendon Press.
- Price, A. W. (1989). *Love and Friendship in Plato and Aristotle*. Oxford & New York: Oxford University Press & Clarendon Press.
- Sánchez Doncel, G. (2003). *Diccionario de latinismos y frases latinas*. Madrid: Noesis.
- Sbarbi, J. M. (1943). *Gran diccionario de refranes de la lengua española*. Buenos Aires: Joaquín Gil.
- Sevilla Muñoz, J. (1988). *Hacia una aproximación conceptual de las paremias francesas y españolas* (amb pròleg de P. Peira Soberón). Madrid: Complutense.
- Taylor, A. (1931). *The Proverb*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1962). The Wisdom of Many and the Wit of One. *Swarthmore College Bulletin*, 54, 4-7.
- Tosi, R. (2007 [1991]). *Dizionario delle sentenze latine e greche. 10.000 citazioni dall'antichità al Rinascimento nell'originale e in traduzione. Con commento storico, letterario e filologico*. Milano: Bur.
- Veyrat Rigat, M. (2008). Aproximación lingüística al estudio del refrán como unidad comunicativa. *Dialogía*, 3, 5-31.
- Viladot, J. (2003). *El refranyer de Joan Viladot* (ed. de M. Biosca & M.-P. Cornadó). Lleida: Pagès.
- Walther, H. (1963-1969). *Proverbia sententiaeque latinatis medii ac recentionis aevi*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Whiting, B. J. (1932). The Nature of Proverb. *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature*, 14, 273-307.
- Wray, A. & Perkins, M. (2000). The Functions of Formulaic Language: An Integrated Model. *Language and Communication*, 20 (1), 1-28.
- Yriarte, J. de (1774). *Refranes castellanos traducidos en verso latino (Obras sueltas de D. Juan Yriarte publicadas en obsequio de la literatura, a expensas de varios caballeros amantes del ingenio y del mérito, tomo II)*. Madrid: Francisco Manuel de Mena.